

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Όλγα Παλαγγιά

Ομότιμη Καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Το πιο γνωστό πορταίτο του Μουσείου Ακροπόλεως είναι η κεφαλή του Μεγάλου Αλεξάνδρου (εικ. 1-2).^{*} Είναι από πεντελήσιο μάρμαρο, σε μέγεθος μεγαλύτερο του φυσικού και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι προϊόν αττικού εργαστηρίου. Λόγω της εξαιρετικής του ποιότητας είναι ένα έργο εμβληματικό, που κατέχει περίοπτη θέση στον κατάλογο των πορταίτων του Αλεξάνδρου. Ο Αλέξανδρος εμφανίζεται νέος και ωραίος, σαφώς εξιδανικευμένος και ο γλύπτης έχει δώσει στη μορφή του μια θεϊκή υπόσταση. Παρόλο που η κεφαλή της Ακροπόλεως περιλαμβάνεται σε όλα τα εγχειρίδια, είναι, κατά τη γνώμη μου, ένα έργο κάπως αινιγματικό. Θα το έλεγα πολύ γνωστό και συγχρόνως άγνωστο, γιατί η ερμηνεία του και ιδίως η χρονολόγησή του παρουσιάζουν πολλά προβλήματα, που δεν γίνονται αμέσως αντιληπτά από τον επισκέπτη του Μουσείου.

Θα ήθελα να μοιραστώ μαζί σας τον προβληματισμό μου, εξηγώντας σας τί ήταν εκείνο που με ώθησε να αμφισβητήσω την παραδοσιακή αντίληψη, ότι ο Αλέξανδρος της Ακροπόλεως είναι ένα πορταίτο του 4ου αι. π.Χ. που φιλοτεχνήθηκε, όταν ο Αλέξανδρος ήταν ακόμη διάδοχος του θρόνου. Έχει αποδοθεί στον Αθηναίο γλύπτη Λεωχάρη, δημιουργό των δυναστικών πορταίτων του Φιλίππου και του Αλεξάνδρου στο Φιλιππείο της Ολυμπίας καθώς και των χάλκινων πορταίτων του Αλεξάνδρου και του φίλου του Κρατερού στους Δελφούς. Κατ' αρχήν είχα

υπ' όψη μου ότι η νεανική εμφάνιση είναι χαρακτηριστική στα μεταθανάτια πορταίτα του Αλεξάνδρου, που τείνουν να τον εξιδανικεύουν και να τον εξομολώνουν με διάφορους θεούς και ήρωες. Γιατί το μεγαλύτερο πρόβλημα της έρευνας στις προσωπογραφίες του Αλεξάνδρου είναι, αν πρόκειται για πορταίτα εν ζωή ή μεταθανάτια. Τέτοια έχουμε καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου αλλά και στα ρωμαϊκά χρόνια, καθώς έμεινε άσβεστη η μνήμη του στην ιστορία.

Αλλά το μεγαλύτερο εμπόδιο στην αποδοχή της ερμηνείας του πορταίτου του Αλεξάνδρου, σαν πρωτοτύπου έργου του 4ου αι., είναι το γεγονός ότι βρέθηκε στην Ακρόπολη. Γνωρίζουμε από μελέτες των αρχαίων πηγών, των αγαλαματικών βάσεων που βρέθηκαν στην Ακρόπολη και των τιμητικών ψηφισμάτων που αναφέρονται σε αφιερώσεις ανδριάντων από τους Αθηναίους, ότι ειδικά στην Ακρόπολη επιτρεπόταν να στηθούν μόνο πορταίτα Αθηναίων πολιτών και ότι η απαγόρευση αυτή ουσιαστικά έπαψε να ισχύει μόνο από τον 2ο αι. π.Χ. και μετά. Τότε στήνονται στην Ακρόπολη πορταίτα των Ατταλιδών βασιλέων, μεγάλων φίλων και συμμάχων των Αθηναίων. Μπροστά στα Προτύλαια της Ακροπόλεως, πάνω σε ένα πεσσο από υμήττιο μάρμαρο, στήθηκε ένα χάλκινο τέθριππο με πορταίτο του Ευμένη Β'. Το μνημείο αυτό είναι σήμερα γνωστό ως μνημείο του Αγρίππα, γιατί οι Αθηναίοι το αφιέρωσαν στον Ρωμαίο στρατηγό

Εικ. 1. Κεφαλή Αλεξάνδρου. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως 1331. Φωτ. Hans R. Goette

Εικ. 2. Κεφαλή Αλεξάνδρου. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως 1331. Φωτ. Hans R. Goette

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Αγρίππα τον 1ο αι. π.Χ., όπως μας πληροφορεί η επιγραφή στο βάθρο. Ένα ανάλογο τέθριππο με πορταίτο του Αττάλου Β' στήθηκε σε έναν άλλο πεσσο μπροστά στη ΒΑ γωνία του Παρθενώνα. Τα άρματα αυτά ήταν αγωνιστικά αναθήματα μετά από νίκες των Ατταλιδών στις αρματοδρομίες των Παναθηναίων. Αλλά εκτός από τους τιμητικούς ανδριάντες, στην Ακρόπολη υπήρχαν και λατρευτικά αγάλματα των Ατταλιδών, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η χρονολόγηση της κεφαλής του Αλεξάνδρου στα ελληνιστικά χρόνια, πολύ μετά τον θάνατό του, είναι, νομίζω, δεδομένη. Αξίζει όμως να ανιχνεύσουμε τους λόγους για τους οποίους απέκτησε μια σχεδόν θεϊκή υπόσταση και επί πλέον στήθηκε στην Ακρόπολη. Για τον σκοπό αυτό, θα πρέπει να ανατρέξουμε στις αρχαίες πηγές καθώς και να εξετάσουμε πρώτα ένα άλλο πορταίτο του Αλεξάνδρου, επίσης από μάρμαρο, που βρέθηκε στην αρχαία Αγορά πριν ξαναγυρίσουμε στον Αλέξανδρο της Ακροπόλεως.

Σύμφωνα με τη μαρτυρία των αρχαίων πηγών, υπήρχαν τουλάχιστον δυο πορταίτα του Αλεξάνδρου στην Αθήνα. Το πρώτο έγινε όταν ο Αλέξανδρος ήταν διάδοχος του θρόνου. Ο Πausanias (1.9.4) μας πληροφορεί ότι οι Αθηναίοι είχαν στήσει αγάλματα του Αλεξάνδρου και του πατέρα του Φιλίππου Β' στην Αγορά. Αργότερα εκεί έστησαν και πορταίτα των Πτολεμαίων, του Λυσιμάχου και του Πύρρου, βασιλέα της Ηπείρου. Το σύνταγμα των Μακεδόνων, πατέρα και γιου, πιθανόν απεικονιζόταν πάνω σε άρμα, όπως μαθαίνουμε από τον Πλίνιο (Φυσική Ιστορία 34.78), ο οποίος μας λέει επίσης ότι το σύνταγμα ήταν χάλκινο. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι τα αγάλματα αυτά στήθηκαν μετά τη μάχη της Χαιρωνείας το 338, όταν ο Αλέξανδρος, σαν διάδοχος του μακεδονικού θρόνου, ήρθε για πρώτη και τελευταία φορά στην Αθήνα, μεταφέροντας την τέφρα των Αθηναίων πεσόντων από το πεδίο της μάχης. Γιατί όμως απεικονίστηκαν οι Μακεδόνες σε άρμα; Χάλκινα άρματα συνήθως αφιερώνονταν στα πανελλήνια ιερά μετά από νίκες σε αρματοδρομίες, αλλά εδώ δεν έχουμε τέτοια

περίπτωση. Μήπως ο Αλέξανδρος έφτασε στην Αθήνα πάνω σε άρμα, για αυτό οι Αθηναίοι τον απεικόνισαν έτσι σε ανάμνηση του γεγονότος; Μπορούμε ίσως να υποθέσουμε κάτι τέτοιο, αν θυμηθούμε ότι τριάντα χρόνια αργότερα, το 307 π.Χ., έφτασε στην Αθήνα πάνω σε άρμα ο Δημήτριος Πολιορκητής, ο οποίος μπήκε θριαμβευτικά στην πόλη σαν ελευθερωτής από την τυραννία του Δημητρίου Φαληρέα. Οι ευγνώμονες Αθηναίοι έστησαν στην Αγορά χάλκινο σύνταγμα του Δημητρίου πάνω σε άρμα μαζί με τον πατέρα του Αντίγονο Μονόφθαλμο, ο οποίος, σημειωτέον, δεν πήγε ποτέ στην Αθήνα. Μπορούμε πάντως να υποθέσουμε ότι η θριαμβευτική είσοδος του Δημητρίου στην Αθήνα αποτελεί παράλληλο για την παλαιότερη είσοδο του Αλεξάνδρου, ίσως και εσκεμμένο παράλληλο, καθώς είναι γνωστή η τάση των διαδόχων του Αλεξάνδρου να βαδίζουν επί τα ίχνη του και να τον μιμούνται σε κάθε φάση της δημόσιας ζωής του, μια τάση γνωστή ως imitatio Alexandri. Και ο Αλέξανδρος πιθανόν να μπήκε θριαμβευτικά στην Αθήνα μόνος πάνω σε άρμα, αλλά απεικονίστηκε στο άρμα μαζί με τον πατέρα του.

Εκτός από το πορταίτο του Αλεξάνδρου σαν διαδόχου του θρόνου που στήθηκε στην Αγορά, έχουμε μαρτυρίες ότι οι Αθηναίοι του αφιέρωσαν και λατρευτικό άγαλμα κατά τον τελευταίο χρόνο της ζωής του, το 323. Γνωρίζουμε από λόγους του Δεινάρχου και του Υπερείδη, που εκφωνήθηκαν στη δίκη του Δημοσθένη (για την υπόθεση του Αρπάλου, το 323), καθώς και από τον Επιτάφιο του Υπερείδη, που εκφωνήθηκε στην ταφή των πεσόντων του Λαμιακού πολέμου (322), ότι το φθινόπωρο του 324 ο Αλέξανδρος απαίτησε από τους Αθηναίους να του αποδώσουν θεϊκές τιμές καθώς και να λατρέψουν τον Ηφαιστίωνα σαν ήρωα. Στις αρχές του 323 ο Δημάδης, με τη στήριξη του Δημοσθένη, έπεισε τους Αθηναίους να δεχτούν το αίτημά του, με αντάλλαγμα να μην εκδιωχθούν οι Αθηναίοι κληρούχοι από τη Σάμο. Αυτό είχε σκοπό να ακυρώσει μέρος του συνολικού σχεδίου του Αλεξάνδρου σχετικά με την επιστροφή των εξοριστών σε διάφορες ελληνικές πόλεις, πράγμα που θα είχε ως συνέπεια την απομάκρυνση όσων είχαν στο μεταξύ

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

καρπωθεί τη γη τους, δηλαδή των κληρούχων. Ο Δημοσθένης μάλιστα πρότεινε να ονομαστεί ο Αλέξανδρος γιός του Διός ή ακόμα και του Ποσειδώνα, αν αυτή ήταν η επιθυμία του, και να στηθεί «εικόνα Αλεξάνδρου βασιλέως του ανικήτητου θεού» (για να δανειστώ τα λόγια του Υπερείδη). Η αναγνώριση του Αλεξάνδρου ως γιου του Ποσειδώνα πιθανόν να είναι αναφορά στον Θησέα, τον εθνικό ήρωα της Αθήνας, που εθεωρείτο γιος του Ποσειδώνα. Αργότερα οι Αθηναίοι θα αποκαλέσουν και τον Δημήτριο Πολιορκητή γιο του Ποσειδώνα, πιστεύω για τους ίδιους λόγους. Άλλωστε οι θεϊκές τιμές, που αποδόθηκαν στον Αλέξανδρο ενώ ήταν ακόμα εν ζωή, αποτέλεσαν το πρότυπο για την θεοποίηση των διαδόχων του, όπως του Δημητρίου Πολιορκητή, τον οποίο υποδέχτηκαν οι Αθηναίοι σαν θεό, το 291 π.Χ.

Εικ. 3. Προτομή Αλεξάνδρου. Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 2089. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

Φαίνεται τελικά ότι, παρ' όλο που οι Αθηναίοι ικανοποίησαν την επιθυμία του Αλεξάνδρου να τον θεοποιήσουν εν ζωή, δεν κατάφεραν να τον πείσουν να αποσύρει το διάταγμα για την επιστροφή των εξορίστων. Οι Αθηναίοι κληρούχοι της Σάμου σώθηκαν μόνο επειδή ο Αλέξανδρος πέθανε, πριν προλάβει να υλοποιήσει το σχέδιό του. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ο Δημάδης, που είχε προτείνει το ψήφισμα για τη θεοποίηση του Αλεξάνδρου, να καταδικαστεί από τους Αθηναίους την άνοιξη του 323 και να πληρώσει ένα υπέρογκο πρόστιμο. Αλλά και ο Δημοσθένης δικάστηκε και καταδικάστηκε με αφορμή το σκάνδαλο του Αρπάλου,

Εικ. 4. Προτομή Αλεξάνδρου. Αθήνα, Μουσείο Αρχαίας Αγοράς S 2089. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

που είχε καταφύγει στην Αθήνα με το θησαυροφυλάκιο του Αλεξάνδρου. Σας υπενθυμίζω ότι ο Αλέξανδρος πέθανε ο καλοκαίρι του 323 και το 322 οι Αθηναίοι κήρυξαν τον πόλεμο εναντίον των Μακεδόνων, τον γνωστό ως Λαμιακό πόλεμο. Φαίνεται όμως ότι τα γεγονότα αυτά δεν είχαν καμία επίπτωση στη λατρεία του Αλεξάνδρου, η οποία συνέχισε να υπάρχει στην Αθήνα σύμφωνα με την μαρτυρία του Υπερείδη, ο οποίος το 322 εξεφώνισε τον επιτάφιο του Λεωσθένη, Αθηναίου στρατηγού που έπεσε στον Λαμιακό πόλεμο.

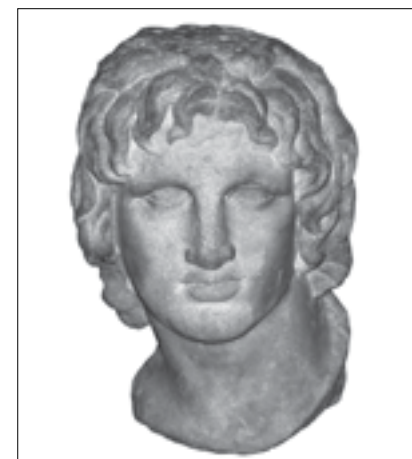
«Είμαστε ακόμα υποχρεωμένοι», λέει ο Υπερείδης στον Επιτάφιο, «να αμελούμε τους βωμούς και τους ναούς των θεών προς όφελος των βωμών και των ναών των θνητών, και να λατρεύουμε τους υπηρέτες τους σαν ήρωες». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι εννοεί τον Αλέξανδρο, ενώ η ηρωική λατρεία του υπηρέτη του αναφέρεται στον Ηφαιστίωνα, ο οποίος αφηρωίστηκε μετά θάνατο με τις ευλογίες του μαντείου του Άμμωνα. Η ηρωική λατρεία του Ηφαιστίωνα διαδόθηκε στην αυτοκρατορία του Αλεξάνδρου κατ' απαίτηση του ίδιου, έχουμε μάλιστα και ένα αναθηματικό ανάγλυφο του Ηφαιστίωνα από την Πέλλα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης. Η θεϊκή λατρεία του Αλεξάνδρου καθώς και η ηρωική λατρεία του Ηφαιστίωνα στην Αθήνα έχουν συζητηθεί πολύ στην έρευνα. Δεν γνωρίζουμε, αν οι δύο λατρείες εγκαθιδρύθηκαν ταυτόχρονα. Παρ' όλο όμως που έχουν γίνει αποδεκτές από μεγάλους ιστορικούς, όπως ο Christian

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

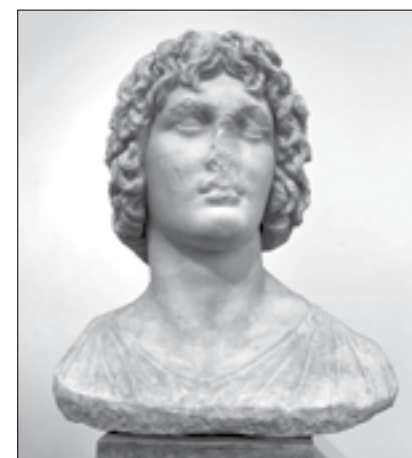
Habicht και ο Ernst Badian, ο τελευταίος διατύπωσε την υπόθεση ότι οι λατρείες ήταν βραχύβιες, γιατί δεν άφησαν αρχαιολογικά κατάλοιπα. Και όμως!

Δεν γνωρίζουμε σε ποιο σημείο στην Αθήνα χτίστηκε ο ναός του θεοποιημένου Αλεξάνδρου, ασφαλώς βέβαια όχι στην Ακρόπολη για τους λόγους που εξηγήσαμε παραπάνω, έχουμε όμως ένα πορτραίτο του Αλεξάνδρου της ρωμαϊκής εποχής, που πιθανόν να απηχεί το λατρευτικό του άγαλμα. Πρόκειται για ημιτελή προτομή του Αλεξάνδρου από μάρμαρο Θάσου, που βρέθηκε στις ανασκαφές της αρχαίας Αγοράς το 1959, εντοιχισμένο στο Υστερορωμαϊκό Τείχος της Αθήνας (εικ. 3-4). Βρίσκεται σήμερα στον άνω όροφο της Στοάς του Αττάλου. Δυστυχώς η προτομή αυτή δεν έχει την προβολή της κεφαλής του Αλεξάνδρου στο Μουσείο Ακροπόλεως και όμως η ιστορική της σημασία είναι εξ ίσου σπουδαία.

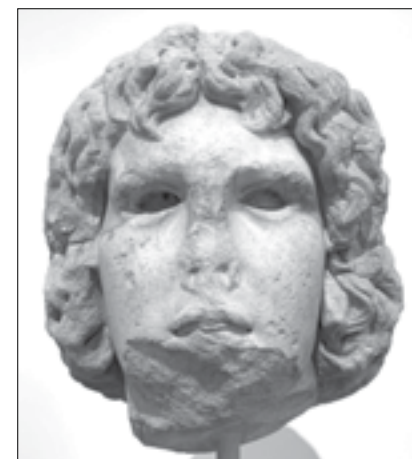
Το μέγεθος της προτομής είναι μεγαλύτερο του φυσικού. Σώζονται επτά σημεία μετρήσεως, στο πηγούνι, στην κόμμωση και στα πλάγια της κεφαλής, τεκμήρια ότι η κεφαλή αντιγράφηκε από κάποιο πρότυπο. Το αντίγραφο χρονολογείται στον 2ο αι. μ.Χ. και πρέπει να προέρχεται από ένα εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής της Αγοράς. Από άλλα ρωμαϊκά αντίγραφα κλασικών προτύπων που βρέθηκαν στην Αθήνα συμπεραίνουμε, ότι συνήθως οι Αθηναίοι αντέγραφαν αγάλματα που

Εικ. 5. Κεφαλή Αλεξάνδρου από την Αλεξάνδρεια. Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1857. Φωτ. Hans R. Goette

Εικ. 6. Προτομή του λεγομένου Ευβουλέως από την Ελευσίνα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 181. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

Εικ. 7. Προτομή του λεγομένου Ευβουλέως από την Ελευσίνα. Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 1839. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

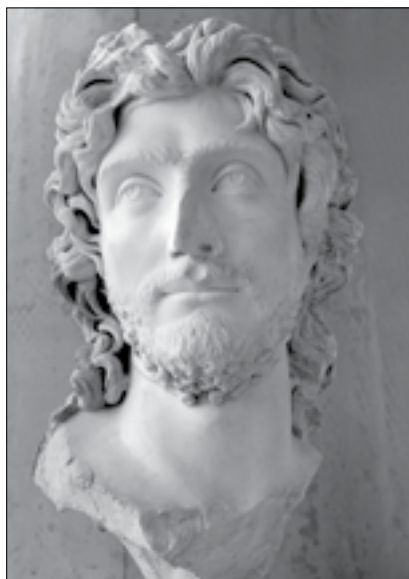
βρίσκονταν ήδη στην Αθήνα, για αυτό και η προτομή του Αλεξάνδρου θεωρείται ότι αντιγράφει πορτραίτο του Αλεξάνδρου στημένο στην Αθήνα. Ο αντιγραφέας δεν ήθελε να αντιγράψει το άγαλμα ακέραιο, εξ ου και η μορφή της προτομής, η οποία θα προοριζόταν να διακοσμήσει μια κόγχη σε κάποια ρωμαϊκή έπαυλη.

Η προτομή εδράζεται σε μια μακρόστενη βάση, διακοσμημένη με φύλλα άκανθας. Ο Αλέξανδρος φοράει στα μαλλιά μια ταινία, η οποία όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί βασιλικό διάδημα, γιατί οι άκρες της δεν πέφτουν στο πίσω μέρος του λαιμού. Ο τύπος αυτός της ταινίας φοριέται συνήθως από θεούς και ήρωες. Τον Αλέξανδρο τον ταυτίζουμε χάρη στην πλούσια κόμμωσή του, που θυμίζει χαιτή λιονταριού και σχηματίζει μπροστά τη λεγόμενη αναστολή, από το βλέμμα στραμμένο προς τον ουρανό και τον λοξό λαιμό. Το πλησιέστερο παράλληλο προς αυτό τον τύπο του Αλεξάνδρου το βρίσκουμε σε μια κεφαλή από την Αλεξάνδρεια στο Βρετανικό Μουσείο, που παρουσιάζει τα ίδια παχιά χείλη και τη χωρίστρα στη μέση (εικ. 5). Η προτομή του Αλεξάνδρου από την Αγορά δημοσιεύτηκε από την Αμερικανίδα αρχαιολόγο Evelyn Harrison, η οποία επεσήμανε ότι τα στυλιστικά χαρακτηριστικά του προσώπου του παραπέμπουν στον 4ο αι. και επομένως πρόκειται για ρωμαϊκό αντίγραφο πορτραίτου του Αλεξάνδρου, το οποίο φιλοτεχνήθηκε όταν ο Αλέξανδρος ήταν ακόμα

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

εν ζωή. Σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές, το μόνο γνωστό πορτραίτο του Αλεξάνδρου στην Αθήνα, όπως είπαμε παραπάνω, ήταν του γλύπτη Ευφράνορα. Παρ' όλα αυτά, η Harrison απέδωσε τον Αλέξανδρο της Αγοράς στον Αθηναίο γλύπτη Λεωχάρη, για τον οποίο γνωρίζουμε ότι φιλοτέχνησε τα δυναστικά πορτραίτα του Φιλίππου Β' της Μακεδονίας στο Φιλιππείο της Ολυμπίας μεταξύ του 338 και 336 π.Χ. καθώς τα πορτραίτα του Αλεξάνδρου και του Κρατερού στους Δελφούς μετά το 320 π.Χ. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι τα πορτραίτα της Ολυμπίας και των Δελφών έχουν χαθεί και οι γνώσεις μας για το στυλ του Λεωχάρη βασίζονται σε υποθέσεις.

Η ταύτιση της προτομής με τον Αλέξανδρο δεν έγινε αμέσως αποδεκτή στην έρευνα λόγω της ομοιότητάς της με τον λεγόμενο Ευβουλέα, έναν ελευσινιακό ήρωα, η απεικόνιση του οποίου παραδίδεται κυρίως από δύο κεφαλές που βρέθηκαν στο ιερό της Δήμητρας και Κόρης στην Ελευσίνα και είναι σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο (εικ. 6-7). Ο τόπος εύρεσης των κεφαλών αυτών μας επιτρέπει να αποδεχτούμε την ταύτισή τους με ήρωα σχετικό με την ελευσινιακή λατρεία. Αργότερα αναγνωρίστηκαν και άλλα αντίγραφα του λεγομένου Ευβουλέα, και σήμερα έχουμε συνολικά 11, πολλά από την Αθήνα και την Αττική. Η Harrison θεώρησε ότι όλες οι κεφαλές αυτές απεικονίζουν τον Αλέξανδρο, πράγμα που απορρίφθηκε συλλήβδην από τους ερευνητές με αποτέλεσμα να ταυτιστεί και η προτομή της Αγοράς με τον Ευβουλέα. Η αλήθεια όμως βρίσκεται κάπου στη μέση. Η μίμηση του Αλεξάνδρου,

Εικ. 8. Ο λεγόμενος Ροιμιτάλκης. Από το Διονυσιακό θέατρο. Αθήνα, Μουσείο Ακροπόλεως. Τέως Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο 419. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

Εικ. 9. Πορτραίτο του Μάρκου Αυρηλίου από το αέτωμα των Μεγάλων Προφυλαίων της Ελευσίνας. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, δεν περιορίζεται στους διαδόχους του Αλεξάνδρου αλλά επεκτείνεται και στην τέχνη. Σε ένα πολύ διαφωτιστικό άρθρο, που δημοσίευσε το 1989, ο Klaus Fittschen επεσήμανε μια τάση μίμησης της μορφής και της κόμμωσης του Μεγάλου Αλεξάνδρου κατά τα αυτοκρατορικά χρόνια με χαρακτηριστικό παράδειγμα το πορτραίτο του λεγόμενου Ροιμιτάλκη στο Μουσείο Ακροπόλεως (εικ. 8). Η τάση αυτή όμως ανιχνεύεται πολύ νωρίτερα. Ήδη από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια βλέπουμε μυθολογικές μορφές με στοιχεία της προσωπογραφίας του Αλεξάνδρου, όπως στο μωσαϊκό της αρπαγής της Ελένης του υστερού 4ου αι. π.Χ. από την Πέλλα, ο ηνίοχος του Θησέα μας θυμίζει τον Αλέξανδρο. Με βάση τα στοιχεία αυτά, μπορούμε να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι ο αγαλαμτικός τύπος της ελευσινιακής μυθολογικής μορφής του λεγόμενου Ευβουλέα, που δημιουργήθηκε τα τελευταία χρόνια του 4ου αι. και παραδίδεται από ρωμαϊκά αντίγραφα, δανείστηκε την κόμμωση του Αλεξάνδρου με κύριο χαρακτηριστικό την αναστολή.

Τεκμήριο ότι η προτομή από το Υστερορωμαϊκό Τείχος της Αγοράς είναι πορτραίτο και όχι ιδεαλιστική μορφή αποτελούν τα φύλλα άκανθας που κοσμούν τη βάση της. Η προσθήκη της άκανθας συνηθίζεται κατά τη ρωμαϊκή εποχή σε κεφαλές ή προτομές επιτυμβίων πορτραίτων, όχι θεών και ηρώων. Το ενδιαφέρον είναι ότι συχνά τοποθετούνται άκανθες σε προτομές αυτοκρατόρων που έχουν ήδη πεθάνει. Ένα καλό παράδειγμα από τον ελλαδικό χώρο είναι η προτομή

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

του Μάρκου Αυρηλίου από το αέτωμα των Μεγάλων Προφυλαίων της Ελευσίνας (εικ. 9). Η ασπίδα που περιβάλλει την προτομή κοσμεύεται με άκανθα, επειδή το πορτραίτο του αυτοκράτορα είναι μεταθανάτιο. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο αντιγραφείας που φιλοτέχνησε την προτομή του Αλεξάνδρου προσέθεσε την άκανθα γνωρίζοντας ότι πρόκειται για ιστορική προσωπικότητα που δεν ήταν πλέον εν ζωή.

Ο Αλέξανδρος (εικ. 4-5) απεικονίζεται σαν ώριμος άνδρας, όχι σαν νέος 18 ετών, όπως θα ήταν μετά τη μάχη της Χαιρωνείας όταν απεικονίστηκε στην Αθήνα από τον Ευφράνορα. Πρόκειται, λοιπόν, για προσωπογραφία της ωριμότητάς του, μετά την κατάκτηση της Περσίας. Οι αρχαίες πηγές αναφέρουν μόνο ένα τέτοιο πορτραίτο του στην Αθήνα, το λατρευτικό άγαλμα του θεοποιημένου Αλεξάνδρου που στήθηκε κατ' επιταγή του ιδίου το 323. Αν η προτομή της Αγοράς αντιγράφει το λατρευτικό άγαλμα του Αλεξάνδρου, τότε εξηγείται όχι μόνο η ταινία στα μαλλιά, που χαρακτηρίζει θεούς και ήρωες, αλλά και το κολοσσιαίο του μέγεθος. Η θεϊκή υπόσταση του Αλεξάνδρου εξηγεί ακόμη γιατί αποτέλεσε το πρότυπο για την απεικόνιση του Ευβουλέα, του οποίου η εικόνα χρονολογείται επίσης στα τελευταία χρόνια του 4ου αι. Δεν μπορούμε βέβαια να εξηγήσουμε γιατί δεν σώζονται άλλα αντίγραφα του λατρευτικού αγάλματος του Αλεξάνδρου από την Αθήνα, αλλά ποτέ δεν είναι αργά να βρεθούν και άλλα. Η προτομή της Αγοράς πιθανόν προοριζόταν για κάποια ιδιωτική έπαυλη, όπως είπαμε παραπάνω.

Κατά τον 2ο και 3ο αι. μ.Χ. έχουμε αναβίωση του ενδιαφέροντος για το πρόσωπο του Αλεξάνδρου, με αποκορύφωση την επίσκεψη του Καρακάλλα στον τάφο του Αλεξάνδρου στην Αλεξάνδρεια. Ο ίδιος φρόντισε να στηθούν αγάλματα του Αλεξάνδρου σε όλη την αυτοκρατορία. Μετά τον Καρακάλλα, ο Ηλιόγαβλος και ο Αλέξανδρος Σεβήρος έστησαν πορτραίτα του θεοποιημένου Αλεξάνδρου στα ανάκτορά τους στη Ρώμη και τον περιέλαβαν στην αυτοκρατορική λατρεία. Η προτομή του Αλεξάνδρου της Αγοράς, παρ' όλη την ιστορική της σημασία, παρέμεινε στο περιθώριο, αφενός γιατί είναι ημιτελής και αφετέρου γιατί η ομοιότητάς της με τον τύπο του Ευβουλέα δημιούργησε σύγχυση για την ταύτιση του τύπου. Αυτό λειτούργησε προς όφελος της κεφαλής του Αλεξάνδρου της Ακροπόλεως, που παρέμεινε ο μόνος αναγνωρίσιμος τύπος Αλεξάνδρου από την Αθήνα. Και τώρα ήρθε επιτέλους η ώρα να μιλήσουμε για την κεφαλή της Ακροπόλεως. Ο λόγος που την άφησα για το τέλος είναι χρονολογικός – το πορτραίτο του Αλεξάνδρου της Ακροπόλεως έπεται του Αλεξάνδρου της Αγοράς.

Η κεφαλή του Αλεξάνδρου της Ακροπόλεως (εικ. 3-4) βρέθηκε σε ανασκαφή κοντά στο Ερέχθειο το 1886. Η άριστη διατήρηση της επιφάνειας του μαρμάρου είναι ένδειξη ότι το έργο ήταν στημένο σε εσωτερικό χώρο. Ο Αλέξανδρος απεικονίζεται στον ανθό της νιότητος και δεν φοράει ούτε βασιλικό διάδημα ούτε ταινία στα μαλλιά. Έχει μια ελαφριά κλίση προς τα αριστερά με αποτέλεσμα η κεφαλή να είναι κάπως ασύμμε-

Εικ. 10. Κεφαλή Αλεξάνδρου. Από το Τίβολι. Schloss Erbach 642. Φωτ. Hans R. Goette

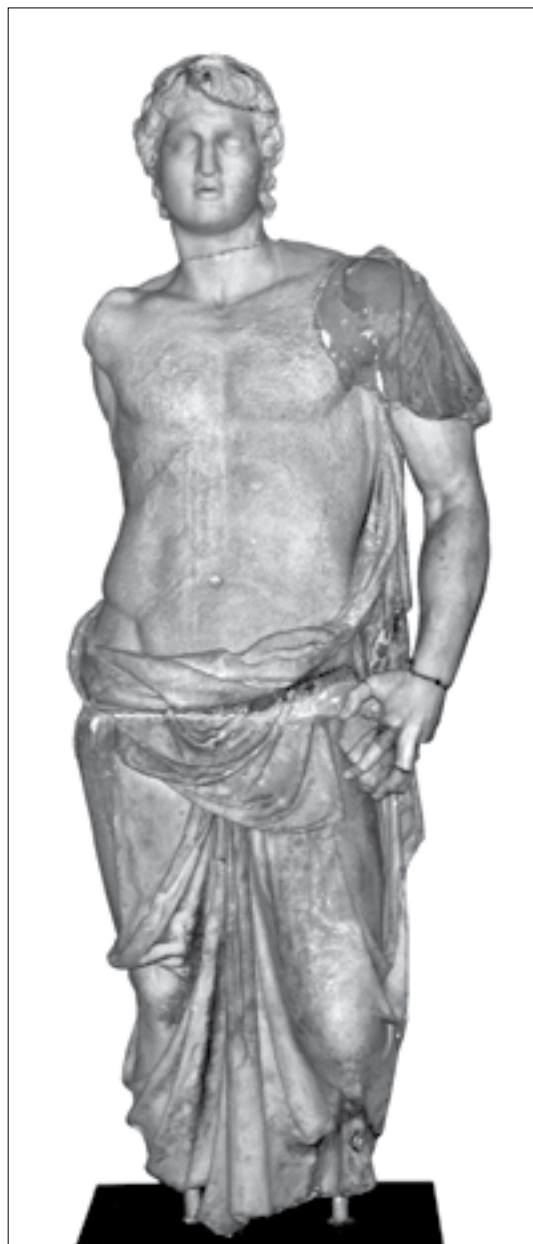
Εικ. 11. Κεφαλή Αλεξάνδρου. Από τη Μάδντο. Βερολίνο, Staatliche Museen, Antikensammlung K 203. Φωτ. Hans R. Goette

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

την. Σώζονται σε γερμανικά μουσεία δύο μαρμάρινα ρωμαϊκά αντίγραφα του 2ου αι. μ.Χ. Η πρώτη κεφαλή βρέθηκε στο Τίβολι το 1791 και είναι σήμερα στο Schloss Erbach (εικ. 10), η άλλη βρέθηκε στη Μάδυτο, στη χερσόνησο της Καλλίπολης στη Μικρά Ασία το 1874, και είναι τώρα στο Βερολίνο (εικ. 11). Στο αντίγραφο του Schloss Erbach διακρίνουμε έναν κλασικισμό ενώ το αντίγραφο του Βερολίνου παρουσιάζει έντονη διάβρωση στην επιφάνεια.

Η κεφαλή της Ακροπόλεως θεωρήθηκε για πολλά χρόνια πρωτότυπο έργο του 4ου αι. π.Χ. με επιστέγασμα την άποψη του Bernard Ashmole, που δημοσιεύτηκε το 1951, ότι είναι δημιουργία του Αθηναίου γλύπτη Λεωχάρη που φιλοτέχνησε και άλλα πορträίτα του Αλεξάνδρου στα πανελλήνια ιερά της Ολυμπίας και των Δελφών, τα οποία ανέφερα στην αρχή αυτής της ομιλίας. Στην αρχή της ομιλίας είπαμε επίσης ότι η παρουσία αυτού του πορträίτου στην Ακρόπολη αποκλείει τη χρονολόγησή του στον 4ο αι., γιατί οι Αθηναίοι δεν αφιέρωναν πορträίτα μη Αθηναίων στην Ακρόπολη – μια απαγόρευση που έπαψε να ισχύει από τον 2ο αι. π.Χ. και μετά.

Καταλύτης για την ερμηνεία του Αλεξάνδρου της Ακροπόλεως υπήρξε η δημοσίευση του καταλόγου των αρχαίων γλυπτών του Schloss Erbach από τον Klaus Fittschen, το 1977. Ορμώμενος από το ρωμαϊκό αντίγραφο της συλλογής που προέρχεται από το

Εικ. 12. Αλέξανδρος. Από τη Μαγνησία επί του Σιπίλου. Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως 709. Φωτ. Hans R. Goette

Τίβολι (εικ. 10), πιθανόν από την έπαυλη του Αδριανού, και επομένως αδριάνειο, ο Fittschen έσπασε το ταμπού του 4ου αι. για την κεφαλή της Ακροπόλεως, διατυπώνοντας την υπόθεση ότι δεν πρόκειται για πρωτότυπο κλασικό έργο αλλά για ύστερη ελληνιστική παραλλαγή, που μπορεί να χρονολογηθεί από το 150 ως το 100 π.Χ. Τεκμήριο για τη χαμηλή χρονολόγηση αποτελούν οι βόστρυχοι της κόμης στο πίσω μέρος της κεφαλής, που χαρακτηρίζονται από γραμμώσεις, με πλησιέστερο παράλληλο μια κεφαλή αθλητή από τη Ρόδο που χρονολογείται γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Ανάλογες γραμμώσεις παρουσιάζει και η γενειάδα του Ποσειδώνα της Μήλου στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, έργο επίσης των μέσων του 2ου αι. π.Χ. Ο Fittschen κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το πρωτότυπο του πορträίτου του Αλεξάνδρου της Ακροπόλεως έγινε μετά τον θάνατό του, για αυτό απεικονίζεται εξιδανικευμένος με σχεδόν θεϊκή υπόσταση. Επειδή από τον τύπο αυτό σώζονται μόνο κεφάλια, ο Fittschen ακολούθησε την υπόδειξη της Harrison ότι τα κεφάλια προέρχονται από ερμαϊκές στήλες, αποδίδοντας έτσι και τον Αλέξανδρο της Ακροπόλεως σε

ερμαϊκή στήλη. Το πρόβλημα εδώ είναι ότι δεν έχουμε ερμαϊκές στήλες με εικονιστικές κεφαλές πριν από το 50 π.Χ., επομένως η άποψη αυτή δεν τεκμηριώνεται. Η αρχαιότερη σωζόμενη ερμαϊκή στήλη με πορträίτο

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

είναι του φιλοσόφου Φαίδρου από το Ελευσίνιο της Αγοράς, της οποίας σώζεται η ενεπίγραφη βάση. Είναι πιθανότερο η κεφαλή του Αλεξάνδρου της Ακροπόλεως να ανήκε σε ολόσωμο άγαλμα. Μετά τον Fittschen η νεώτερη έρευνα κατέληξε σε μια συμβιβαστική λύση – η κεφαλή του Αλεξάνδρου από την Ακρόπολη είναι ελληνιστικό αντίγραφο ενός πορträίτου του 4ου αι. και μάλιστα είναι το αρχαιότερο σωζόμενο αντίγραφο πορträίτου που έφτασε ως τις μέρες μας.

Και πάλι όμως η βασανιστική ερώτηση παραμένει – τι δουλειά έχει ένα πορträίτο του Αλεξάνδρου στην Ακρόπολη;

Η εξαιρετική ποιότητα της κεφαλής της Ακροπόλεως και τα εξιδανικευμένα χαρακτηριστικά του προσώπου μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι πρόκειται για πρωτότυπο έργο, όχι όμως του 4ου αι. αλλά των ελληνιστικών χρόνων και να το εντάξουμε στην κατηγορία των μεταθανάτιων πορträίτων του Αλεξάνδρου, που δημιουργήθηκαν με σκοπό να ενισχύσουν την εξουσία των διαδόχων προβάλλοντάς τον σαν ιδρυτή των ελληνιστικών μοναρχιών. Παρατηρούμε ότι από την κεφαλή της Ακροπόλεως απουσιάζει το βασιλικό διάδημα – ανάλογο είναι το πορträίτο του Αλεξάνδρου από τη Μαγνησία επί του Σιπίλου, σήμερα στο

Μουσείο της Κωνσταντινουπόλεως (εικ. 12), όπου απεικονίζεται αφηρωισμένος, νεανικός, με το μάτιο του Δία να του δίνει σχεδόν θεϊκή υπόσταση. Το πορträίτο αυτό είναι του 2ου αι. π.Χ. και παρουσιάζει αναλογίες με το μεταθανάτιο πορträίτο του θεοποιημένου Αττάλου Α΄ από τον ναό της Ήρας στην Πέργαμο. Εξάλλου ο Αλέξανδρος της Μαγνησίας προέρχεται από το βασίλειο της Περγάμου. Έχουμε όμως και ανάλογη απεικόνιση νεανικού και αφηρωϊσμένου Αλεξάνδρου από το δωδεκάθεο της Δήλου (εικ. 13), όπου λειτούργησε σαν λατρευτικό άγαλμα.

Αν διατυπώσουμε την υπόθεση ότι η κεφαλή του Αλεξάνδρου από την Ακρόπολη είναι πρωτότυπο έργο του 2ου αι. π.Χ., τότε η παρουσία της στην Ακρόπολη μπορεί να συσχετιστεί με τα μνημεία των Ατταλιδών που αφιερώθηκαν στον ιερό βράχο κατά το α΄ μισό του 2ου αι. Κατά την περίοδο αυτή, οι βασιλείς της Περγάμου Άτταλος Α΄ και κατόπιν οι γιοι του Ευμένης Β΄ και Άτταλος Β΄ ανέπτυξαν πολύ στενές σχέσεις με την Αθήνα σαν ευεργέτες. Αρκεί να σας θυμήσω τη στοά του Ευμένη Β΄ δίπλα στο διονυσιακό θέατρο και τη στοά του Αττάλου Β΄ στην Αγορά. Οι βασιλείς της Περγάμου τιμήθηκαν ποικιλοτρόπως από την πόλη, έγιναν Αθηναίοι πολίτες και μάλιστα ο Άτταλος Α΄, σύμμαχος της Αθήνας εναντίον του Φιλίπ-

Εικ. 13. Αλέξανδρος. Από το Δωδεκάθεο της Δήλου. Μουσείο Δήλου Α 4184. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

Εικ. 14. Κεφαλές του Αττάλου Α΄ και της Απολλωνιάδας. Μουσείο Ακροπόλεως 2335 και 3628. Φωτ. Ο. Παλαγγιά

Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΟΡΤΡΑΙΤΑ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

που Ε΄ της Μακεδονίας, έγινε ένας από τους επώνυμους ήρωες της πόλης και δέχτηκε θεϊκή λατρεία το 200 π.Χ. Αυτές μάλιστα οι τιμές του απεδόθησαν, ενώ βρισκόταν ο ίδιος στην πόλη. Ο ίδιος αφιέρωσε ένα σύνταγμα χαλκίνων αγαλμάτων μεγέθους μικρότερου του φυσικού στα νότια του Παρθενώνα, κοντά στο τείχος της Ακροπόλεως, που απεικόνιζαν γιγαντομαχία, αμαζονομαχία, τη μάχη του Μαραθώνα και τη μάχη των Περγαμηνών εναντίον των Γαλατών. Όπως αναφέραμε στην αρχή αυτής της ομιλίας, οι γιοι του Ευμένης Β΄ και Άτταλος Β΄ αφιέρωσαν δύο χάλκινα πορτραίτα τους πάνω σε τέθριππα στον ιερό βράχο, ένα στην είσοδο των Προπυλαίων και ένα μπροστά από την ΒΑ πρόσοψη του Παρθενώνα, μετά από νίκες τους στις αρματοδρομίες των Παναθηναίων.

Εκτός όμως από τα τιμητικά πορτραίτα των Ατταλιδών στην Ακρόπολη, έχουμε και ενδείξεις για λατρευτικά αγάλματα. Η αποσπασματική κεφαλή φυσικού μεγέθους του Αττάλου Α΄, που βρέθηκε στην Ακρόπολη, συσχετίστηκε με μια γυναικεία κεφαλή αναλόγου μεγέθους που πιθανόν απεικονίζει τη σύζυγό του Απολλωνίδα (εικ. 14). Οι κεφαλές είναι από παριανό μάρμαρο, στιλβωμένες, και η καλή διατήρηση της επιδερμίδας τους ίσως οφείλεται στο ότι ήταν στημένες σε εσωτερικό χώρο, κατά συνέπεια σε έναν από τους ναούς της Αθηνάς πάνω στην Ακρόπολη, ίσως στο Ερέχθειο. Η αδρή κατεργασία των πλαγίων όψεων της γυναικείας κεφαλής είναι ένδειξη ακρολιθικής τεχνικής, πράγμα που συνηθιζόταν στα λατρευτικά αγάλματα. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο Άτταλος Α΄, ως επώνυμος ήρωας της Αθήνας, και η Απολλωνίς είχαν αφιερωθεί από τους Αθηναίους σαν σύννομοι θεοί της Αθηνάς, ακολουθώντας μια πρακτική συνηθισμένη στα ελληνιστικά βασίλεια.

Η παρουσία λατρευτικών αγαλμάτων περγαμηνών βασιλέων στην Ακρόπολη του 2ου αι. ίσως είναι μια εξήγηση για την παρουσία του Αλεξάνδρου στον ιερό βράχο την ίδια περίοδο. Τα πορτραίτα του Αλεξάνδρου έπαιζαν πάντα ένα θεσμικό ρόλο στα ελληνιστικά βασίλεια, θα μπορούσαμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι

το άγαλμα του Αλεξάνδρου συνόδευε τα αγάλματα του Αττάλου Α΄ και της Απολλωνίδας. Το γεγονός ότι είναι κολοσσιαίου μεγέθους και από διαφορετικό μάρμαρο είναι ένδειξη ότι αφιερώθηκε αργότερα – είναι άλλωστε έργο διαφορετικού εργαστηρίου. Η παρουσία του πάντως, στην Ακρόπολη μπορεί πιο εύκολα να εξηγηθεί, αν τη συνδέσουμε με την παρουσία των Ατταλιδών, μεγάλων φίλων και ευεργετών της Αθήνας.

* Ευχαριστώ θερμά την Άννα Μαλικούρτη και το ΔΣ της Ένωσης των Φίλων της Ακροπόλεως για την πρόσκληση να μιλήσω για την κεφαλή του Αλεξάνδρου στην Ακρόπολη. Το παρόν αποτελεί το κείμενο της ομιλίας μου όπως εκφωνήθηκε στο αμφιθέατρο του Μουσείου Ακροπόλεως στις 7.12.2018. Επίκειται δημοσίευση του άρθρου με τον τίτλο “Alexander the Great and the Athenians: Deification and Portraiture” στον τόμο E. Anson, M. D’Agostini, F. Pownall (επιμ.), *Affective Relationships and Personal Bonds in Antiquity* (Oxford).